

«УКРАЇНСЬКІСТЬ» VS. «СУРЖИК»: УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА У СПРИЙНЯТТІ НОСІВ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ЗМІШАНОГО МОВЛЕННЯ

У статті¹ розглянуто взаємозв'язок між мовними кодами в контексті користування українсько-російським змішаним мовленням і ставленням до культури жителів Центральної України. На основі даних інтерв'ю та масштабного опитування з'ясовано, як респонденти розуміють поняття «культура», чи вважають вони українську культуру окремим феноменом та як ці сприйняття пов'язані з їхніми мовними переважними виборами — переважним використанням «чистих» ідіомів (української / російської) чи українсько-російського змішаного мовлення.

Ключові слова: українсько-російське змішане мовлення, «суржик», українська культура, ставлення до культури.

1. Вступ. Українсько-російське змішане мовлення (УРЗМ), яке в широкій мовній практиці називають «суржиком», як і його білоруський аналог — «трасянка», або білорусько-російське змішане мовлення (БРЗМ), часто зазнає суспільного осуду, насамперед з боку національних еліт, а його носіїв зневажливо називають маргіналами, вказуючи на їхній низький рівень культури. Українські лінгвісти (і не лише вони) нерідко висловлюються на підтримку того, що суржик є безумовним маркером низького рівня культури його носіїв. Так, письменниця, культуролог і філолог О. Пахльовська стверджує: «<...>суржик не може бути носієм жодних культурних контекстів <...>. Ця глибоко ушкоджена російська мова звужує параметри світу, спрощує їх, зводить до потреб дешевих ідеологічних спекуляцій»². Культуролог Р. Кісь визначає носіїв змішаної мови як етномаргіналів, «осіб, які стоять на межі двох етнокультурних (лінгвокультурних) світів і не є органічно інтегрованими в жоден із них»³. Його думку поділяє й лінгвіст Т. Федорчук, яка в цьому контексті говорить про «явище напівмовності»⁴, або суржику,

¹ Ця стаття — суттєво розширений і доповнений варіант доповіді для XVI Міжнародного конгресу славистів у Белграді (20–27. 08. 2018).

² Пахльовська О. Мова влади і влада мови в пострадянському Задзеркаллі // Той, хто відродив Могилянку : Зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького.— К., 2007.— С. 323–324.

³ Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність: від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму.— Л., 2002.— С. 33–34.

⁴ Варто зазначити, що термін «напівмовність», уперше використаний шведським дослідником Хансегардом (*Hansegård N. E. Tvåspråkighet eller halvpråkighet? [Bilingualism or semilingualism?]. — Stockholm, 1968. — Aldus series 253*) з посиланням на Л. Блумфілда, нерідко піддавався критиці з боку лінгвістів (див., зокрема: *Martin-Jones M., Romaine S. Semilingualism: A half-baked theory of communicative competence // Applied Linguistics 7:1.— 1986.— P. 26–38*) у зв'язку з його недостат-

коли індивід, недостатньо засвоївши одну мову, заповнює прогалини фактами іншої мови»⁵. Зв'язок між «українсько-російським мовним гібридом, або напівмовою» і «напівкультурністю, що формує індивідів з послабленою або роздвоєною етнічною свідомістю», підкреслює з використанням багатьох прикладів Л. Масенко⁶. Аналогічної стигматизації зазнає і трасянка в білоруському мовознавстві та інших галузях⁷.

Оцінність суджень такого роду очевидна, але автори процитованих праць (як і десятків інших) і не мали наміру аналізувати ставлення до мови (англ. language attitudes) жителів Центральної України⁸. Проблемою є також і термінологічні невідповідності: через використання загальномовної лексики «суржик» у термінологічному значенні в різних працях під цим терміном розуміють широкий спектр різноманітних понять — від так званої креолізованої мови (хоча про креолізацію тут, звичайно ж, не йдеться⁹) малоосвічених людей, що не володіють жодною з літературних мов, до стилізованого використання змішаної мови в художній літературі.

У певному розумінні УРЗМ можна розглядати як одне з багатьох явищ койнеїзації автохтонних варіантів (територіальних діалектів) і домінуючих літературних мов, як це відбувалося в багатьох європейських країнах в умовах індустріалізації та урбанізації і подальшої міграції з сільської місцевості в міста. Суттєвою відмінністю української (і так само білоруської) ситуації є те, що тут ідеться не про контакт мови-«даху» і автохтонних діалектів, а двох мов, одна з яких (російська) перебуває в домінантній позиції¹⁰.

У цій статті ми розглядаємо УРЗМ¹¹ як змішане мовлення, що складається з українських і російських, а також спільних і гібридних морфем та словоформ, поєднаних між собою в межах одного висловлення, — незалежно від причини використання і мети, яку при цьому ставить перед собою мовець: обмеженість мовних засобів унаслідок браку освіти, підлаштовування під співрозмовника, демонстрація належності до певного мовного узусу, стилістичне маркування висловлень і т. д.

Дослідження проводилося на матеріалах наукового проекту, присвяченого УРЗМ: «Варіативність і стабільність у змішаному субстандарті в широкому і стабільному в часі мовному контакті: українсько-російська змішана мова в Україні»¹². Цей проект охоплює не всю територію України, а лише

ною змістовністю і відсутністю чіткої дефініції. Традиційно це поняття пов'язане з вивченням мовних навичок етнічних меншин і соціолінгвістичних наслідків їхньої політичної маргіналізації й використовується найчастіше з метою стигматизації.

⁵ Федорчук Т. Культурна ідентифікація білінгвів // Наук. зап. НаУКМА. Філол. науки. — 2004. — № 34. — С. 9.

⁶ Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. — К., 2011. — С. 122.

⁷ Див.: Хентшель Г. Одиннадцять вопросов и ответов по поводу белорусской «трасянки» // Рус. яз. в науч. освещении. — 2017. — № 1 (33). — С. 210–251.

⁸ Див.: Генцшель Г., Целлер Я. П. Мови і коди в центральних регіонах України: думки та атитюди // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2017. — № 1. — С. 103–127.

⁹ Пор.: Хентшель Г. Зазнач. праця. — С. 210–251.

¹⁰ Там же.

¹¹ Ми використовуємо в тексті виключно термін «УРЗМ», уникаючи слова «суржик» як багатозначного і насиченого негативними конотаціями (його використання, однак, можливе в цитатах).

¹² Проект був підтриманий Фондом Ф. Тіссена (Fritz-Thyssen-Stiftung) і очолений мовознавцем Г. Генцшелем (Ольденбурзький університет, Німеччина). Партнер-

центральної її регіон як традиційний ареал поширення УРЗМ. У червні / липні 2014 р. у цьому ареалі було проведено закриті опитування 1400 респондентів з 56 міст, виключаючи три міста-мільйонники — Київ, Харків і Дніпропетровськ (тепер Дніпро). З цих 1400 респондентів 1343 вказали, що є українцями за національністю. Подальші дані стосуються виключно цих респондентів української національності. На основі використання респондентами трьох мовних кодів (український, російський, змішаний) було виділено 5 ареалів (тут і далі називаємо обласні центри у значенні відповідних областей): (А) — Хмельницький, Вінниця, Черкаси; (В) — Київ, Чернігів, Полтава; (С) — Житомир, Кропивницький, у всіх трьох українська мова переважає над УРЗМ і російською мовою; (D) — Суми, Дніпро: УРЗМ переважає над українською і російською; (E) — Харків: російська домінує над УРЗМ і українською ¹³.

Емпіричною основою аналізу став матеріал масштабного опитування і 136 так званих відкритих глибинних інтерв'ю, зокрема блок питань, що стосуються сприйняття культури (в широкому розумінні).

2. Інтерпретація респондентами поняття «українська культура».

Дослідники, які говорять про носіїв суржиків як про людей з низьким культурним рівнем або ж «етномаргіналів», тобто таких, котрі не належать повною мірою ні до однієї, ні до іншої культури, зазвичай не уточнюють, що вони в цьому контексті розуміють під «культурою» і яким, на їхню думку, має бути «еталонний» рівень культури одномовної людини відповідного віку, освіти, соціального статусу і т. д.

Варто зазначити, що серед респондентів, які так чи інакше використовують УРЗМ, є люди з вищою і середньою спеціальною освітою, а також особи, професійно пов'язані з культурою (педагоги, працівники закладів культури) (див. табл. 1). Цікавим у цьому плані є порівняння рівня освіти респондентів, які вказали часте використання УРЗМ у своїй мовній практиці, і тих, хто рідко використовує змішану мову

Таблиця 1

Рівень освіти респондентів	УРЗМ ¹⁴ , n=679 %	не-УРЗМ, n=721 %
Вища	18,4	24,1
Неповна вища	2,9	3,6
Неповна середня (8–9 класів або менше)	3,5	1,8
Професійно-технічна (ПТУ)	7,8	4,6
Середня загальна (10–11 класів)	27,2	29,4
Середня спеціальна (коледж, технікум)	39,9	36,6

рами в Україні виступили київські колеги О. Тараненко (лінгвістика) і М. Чурилов (соціологія).

¹³ Hentschel G., Taranenko O. Die Sprachenlandschaft der zentralen Ukraine: Ukrainisch, Russisch, 'Suržyk'. Verwendung — Kompetenz — nationale Positionierung // Die Welt der Slaven. — 2015. — Jg. 40. — S. 248–275.

¹⁴ У графі «УРЗМ» тут і далі представлені дані респондентів, які, за їхніми власними словами, часто або постійно користуються сумішшю української і російської мов, тобто є носіями УРЗМ; відповідно «не-УРЗМ» — це ті, хто

Таблиця 2

Рід занять респондентів	УРЗМ, n=679 %	не-УРЗМ, n=721 %
Пенсіонер (у тому числі інвалід)	15,0	20,7
Робітник (заняття, що не потребує освіти)	18,5	14,3
Технічний персонал (зі спец. освітою)	15,8	13,0
Спеціаліст (з вищою освітою)	11,5	11,4
Домогосподарка, у відпустці для догляду за дитиною	8,1	10,7
Без певного роду занять, безробітний	11,5	9,2
Підприємець	6,0	5,1
Студент, учень	4,6	4,3
Службовець (у т. ч. державний)	3,8	3,5
Керівник вищої і середньої ланки	4,1	2,6
Інше	1,9	1,8
Відмова від відповіді	1,5	0,7

Цікаво простежити, що розуміють респонденти під поняттям «культура». Інтерв'юери у вільній формі ставили такі запитання: «Що є для вас невід'ємною частиною “українськості”, української культури?», «Що є особливо важливим в українській культурі?», «Якби Вас попросили розповісти про Україну, що б Ви розповіли?». Звичайно, респонденти не були професіоналами або експертами з питань культури, тому передбачалося отримати аматорські відповіді, що відображали б їхнє загальне уявлення про культуру. Іноді, якщо виникали труднощі з відповіддю, інтерв'юер міг ставити додаткові навідні запитання. Відповіді респондентів можна звести до таких категорій: (А) традиційна культура; (Б) національні автостереотипи; (В) класична культура; (Г) негатив.

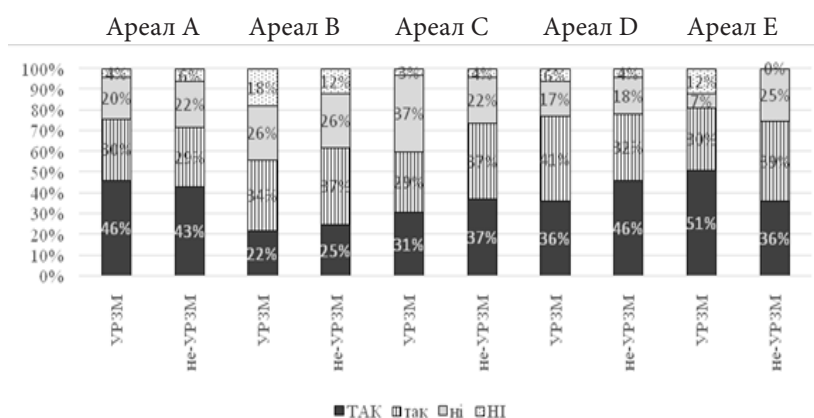
Характерно, що українська культура сприймається жителями Центральної України передусім (блок А) як відома з класичної літератури традиційна культура XVII–XIX століть: Україна представлена як ідилічна аграрна країна з піснями, вишивками, варениками і салом. Тут респонденти згадали звичаї, традиції (про них говорили 85 респондентів зі 136); пісні, танці (59); вишивку, народне вбрання (49); національну кухню (18); релігійні свята (17); народні промисли, матеріальну культуру (8). Нерідко також це шаблонні уявлення (блок Б) — переважно автостереотипи українців, що їх активно підтримують шкільна освіта і ЗМІ: гарна земля (62); хороші, красиві, гостинні і т. д. люди (59); аграрні аспекти — безмежні ниви, колосся пшениці і т. д.

використовують змішану мову рідко або зовсім не використовують, тобто не є носіями УРЗМ. Безумовно, ці дані не завжди відображають реальну картину, оскільки, відповідно до ефекту Даннінга-Крюгера (*Kruger J., Dunning D. Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments // Journ. of Personality and Social Psychology, 1999. — N 77 (6). — P. 1121–34*), ті, хто має достатньо високу компетенцію в одній або обох мовах, схильні применшувати свої знання і вважати свою мову змішаною; ті ж, у кого мовна компетенція недостатня, можуть вважати свою мову «українською» або «російською», хоча об'єктивно вона є змішаною.

(23); символи (герб, калина тощо) (32). Блок В, що окреслює культуру у вужчому розумінні, характеризується в респондентів найменшою популярністю (якщо не враховувати мови і літератури). Тут представлені українська мова (86); література, театри, музеї та ін. (34); історія (29); архітектура, пам'ятники (19). Найчастіше згадують про мову (що, очевидно, викликано тематикою дослідження) і літературу, яка, до речі, виступає теж досить стереотипно: серед письменників називають в основному Т. Шевченка, набагато рідше — Лесю Українку, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша. Мова в цьому ряду виступає виключно в символічній функції, як елемент традиційного суспільства. Про театри і музеї згадують переважно люди, професійно пов'язані з культурою. Окремо варто виділити висловлювання респондентів щодо «відсутності культури» (28), під якою вони розуміють різного роду негативні явища, такі як неввічливе ставлення до старших, бруд і сміття у дворах і на вулицях, корупція на всіх рівнях влади або ж стагнація економіки. Показово, що жоден з респондентів, серед яких є достатня кількість молодих освічених людей, не згадав у цьому контексті про сучасну культуру — музику, живопис, театр, літературу, кіно і т. д.

3. Мови / коди й українська культура. Отже, можемо стверджувати, що опитані жителі центру України чітко асоціюють себе з українською культурою, розуміючи під нею передусім традиційну культуру і деякі стереотипи. У зв'язку з цим цікаво було б дослідити думку респондентів про російську культуру і про їхнє «вкорінення» в ній. Імовірно, при цьому скоріше б ішлося про «високу» культуру, тобто літературу і музику, а не про фольклор і традиції.

Респонденти чітко вказують на відмінність між російською і українською культурами, при цьому розбіжність даних за носіями і неносіями УРЗМ в середньому становить менше 3 %. Істотним є те, що розуміння цієї відмінності приблизно однакове і в областях, віддалених від Росії, і в прикордонних з нею (ареали D і E). Найбільше респондентів, що тією чи іншою мірою заперечують відмінність між українською і російською культурами (близько 40 %), — це носії УРЗМ, які проживають в ареалах В і С (див. діаграму).

Діаграма. Відповіді респондентів на запитання «Російська і українська культури відрізняються одна від одної?» (за ареалами)¹⁵.

¹⁵ Тут і далі варіантам відповідей «повністю згоден», «скоріше згоден», «скоріше не згоден», «повністю не згоден» відповідають позначки «ТАК», «так», «ні», «НІ».

В основному опитані вказують на стереотипні відмінності в матеріальній культурі і життєвому устрої:

«Конешно, що отлічається (українська культура від російської. — *О. П.*). І сам народ отлічається от руського. Вони не хотіли робить і не хотять робить. <...> Був случай, прийшлося по роботі їхати в Курську область. Там шофер і каже: “Це дивися, ото українець живе, він і обгорожений, і хатка, а то русак настоящий”. Це ж тоже ж культура. Там тоже ж народ, він за водку все продасть. У нас єдіниці, ну, а там большинство» (Сум., ч., 58, проф-тех. ¹⁶).

Ще більше (приблизно 85 % респондентів) вказують на відмінність між українською і польською культурами (див. табл. 3):

Таблиця 3

Відмінності між польською та українською культурами			
Запитання	Відповідь	УРЗМ, <i>n=611</i> %	не-УРЗМ, <i>n=613</i> %
	ТАК	53,7	55,8
Чи існують відмінності між українською і польською культурами?	так	30,4	31,6
	ні	12,4	9,1
	НІ	3,4	3,4

При цьому зазначимо, що Західну Україну в культурному плані респонденти відносять певною мірою і до польської культури:

«Львів від нас відділяється <...> Мова в них, одяга в них трохи так, вони більш туди до Польщі, Львів. В них трошки різниця є» (Вінн., ч., 46, неп. вища).

Звичайно, більшість жителів Центральної України набагато краще знайомі з російською культурою, ніж з польською, що пов'язано з тривалою спільною історією і тіснішими особистими контактами з Росією, зокрема й сімейними зв'язками. Однак високий відсоток респондентів, що заперечують спільність російської та української культур, свідчить про набагато більшу «вкоріненість» українців, включаючи рівною мірою й носіїв УРЗМ, в українську культуру і про сприйняття її як окремої, оригінальної культури. У цьому контексті можна порівняти й думку науковців щодо представників російськомовного населення: «Не спілкуючись ні суржиком, ні українською мовою через мовну стійкість, <...> зукраїнізовані росіяни переймаються українською ментальністю» ¹⁷.

Наступна серія питань демонструє, наскільки, на думку респондентів, впливає мовна ситуація в країні на збереження української культури. Як

¹⁶ Характеристики респондентів у цитатах подані в такому порядку: область, стать, вік, освіта.

¹⁷ *Ставицька Л., Труб В.* Суржик: суміш, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти.— К., 2007.— С. 82.

було показано вище, 86 зі 136 учасників інтерв'ю вказали українську мову як обов'язковий атрибут української культури, причому 64 з них стверджують, що їхня рідна мова — українська (інші називають російську, суржик і різні комбінації цих трьох ідіомів), але найбільше використовуваними 39 з них називають УРЗМ і ще 17 — комбінацію української і змішаної мов. В анкетуванні ж частина тих, хто вважає, що українська культура зберігається за допомогою мови, становила понад 80 %, причому різниця між носіями і неносіями УРЗМ порівняно невелика (80,6 і 84,5 % відповідно) (див. табл. 4).

Таблиця 4

Зв'язок між українською культурою та українською мовою			
Запитання	Відповідь	УРЗМ, n=642 %	не-УРЗМ, n=679 %
	ТАК	48,4	57,3
Українська культура зберігається завдяки українській мові?	так	32,2	27,2
	ні	14,8	10,5
	НІ	4,6	5,0

Російську мову як небезпеку для української культури розглядають близько третини респондентів, з переважанням позитивних відповідей у неносіїв УРЗМ (31,8 і 38,0 %) (див. табл. 5).

Таблиця 5

Російська мова й українська культура			
Запитання	Відповідь	УРЗМ, n=620 %	не-УРЗМ, n=656 %
Чи становить російська мова небезпеку для української культури?	ТАК	17,1	22,6
	так	14,7	15,4
	ні	29,8	27,4
	НІ	38,4	34,6

Однак змішану мову як фактор, що загрожує українській культурі, носії і неносії УРЗМ сприймають по-різному: серед тих, хто в основному використовує змішану мову, розглядають УРЗМ як загрозу на 13 % менше респондентів (відповідно 38,2 і 51,4 %) (див. табл. 6).

Таблиця 6

Змішана мова й українська культура			
Запитання	Відповідь	УРЗМ, n=615 %	не-УРЗМ, n=632 %
	ТАК	14,3	25,5
Чи становить змішана мова загрозу для української культури?	так	23,9	25,9
	ні	31,2	27,7
	НІ	30,6	20,9

У цілому жителі Центральної України висловлюють двояке ставлення до ролі мови в національній культурі і до зв'язку між мовою і належністю до українського народу. Як було показано вище, в інтерв'ю більшість респондентів говорили про українську мову як про невід'ємний елемент української культури. Але якщо йдеться про належність до української нації, тут думки розходяться: так, 2/3 респондентів вважають, що можна бути українцем і не розмовляти українською (67,8 % і 67,4 % відповідно в групах носіїв / неносіїв УРЗМ), але у відповіді на запитання «Хто, на Вашу думку, є “справжнім” українцем / “справжньою” українкою?» варіант «Той, хто розмовляє українською мовою» обрали відповідно 74,4 % і 78,9 % респондентів із вищезазначених груп.

4. Співвідношення культурних установок, релігійних переконань і мов. За даними опитування, жителі Центральної України є переважно релігійними: тільки приблизно кожен 15-й визначив себе як «невіруючий». При цьому, однак, слід відзначити, що, ймовірно, лише невелика частина віруючих є активними членами церковних громад: так, третина респондентів вважає себе «просто православними» (без належності до будь-якої помісної церкви), а 16 % узагалі не визнають своєї належності до жодної релігії або церкви. Але все одно про хоча б мінімальну роль релігії у своєму житті заявляють 90 % опитаних. При цьому дані для носіїв УРЗМ не відрізняються від даних решти респондентів. Єдина істотна відмінність: носії УРЗМ частіше ідентифікують себе як просто православних і рідше — як вірян Української православної церкви Київського патріархату (див. табл. 7).

Таблиця 7

Змішана мова й віросповідання		
Належність до певної церкви, ставлення до релігії	УРЗМ, n=667 %	не-УРЗМ, n=731 %
Православний (Московський патріархат)	15,0	16,8
Православний (Київський патріархат)	22,5	31,1
Православний (автокефальна церква)	1,5	1,5
Просто православний	36,7	24,9
Уніат / греко-католик	0,1	0,5
Католик	0,7	0,5
Іудей	0,1	0,1
Протестант	0,9	1,2
Вірю в Бога, але не зараховую себе до жодної церкви / релігії	16,0	16,0
Інше	0,4	0,5
Невіруючий	7,3	5,3

Як уже зазначалося, частина учасників інтерв'ю (17 зі 136) назвала релігійні свята серед елементів української культури. Ішлося здебільшого про «світські» елементи, тобто ті, що безпосередньо не пов'язані з діяльністю церкви, а скоріше приурочені до церковних свят: так, респонденти згадували колядки та інші різдвяні традиції (перевдягання, «водіння кози»), освячення

пасок і крашанок на Великдень. Також деякі згадували такі свята, як Івана Купала і Трійцю, маючи на увазі їхній народний, дохристиянський зміст. Імовірно, список пов'язаних з релігією елементів культури був би набагато повнішим (і набагато більша кількість респондентів згадала б про цей аспект) у західних регіонах України, де віряни набагато активніше залучені до життя церковних громад — про це, зокрема, говорять і самі респонденти у своїх інтерв'ю:

«У мене бабушка, вона сама переселенка, їх переселяли в 50-х годах. Со Львовской области переселили. Переселили її в Донецьку область, там под Мариуполем, Темно есть таке. І от вони, у нас тут традицій мало. Вони от западной, вони передаються традиції. Вони вважають такими великими святками, святом Первое мая. Для них гораздо більше свято — це Рождество, Пасха. Такі церковні праздники» (Дніпр., 32, ч., с. спец.); «Невід'ємною частиною української культури, мабуть, це українські страви, український танець, українські якісь звичаї, які кожен рік ми стараємося притримуватися. Там, Івана Купала, наприклад, це українська культура. Наприклад, та ж українська релігія, я би сказала, в Україні дуже закладена українська релігія, тільки на Закарпатщині, там люди вірять так, як вірили колись давним-давно, і притримуються тих же законів, притримуються тих же правил, тих же, тої самої релігії, якою вона була раніше» (Кроп., 42, ж., с. спец.).

Хоча різні християнські церкви в Україні проводять богослужіння різними мовами (українська, російська, елементи старослов'янської, польська, латина), це не перешкоджає сприйняттю жителями регіону церковних свят як елементів саме традиційної української культури.

5. УРЗМ і популярна культура. Жителі Центральної України, за даними опитування, ставляться до використання змішаної мови в публічній сфері скоріше негативно. При цьому носії УРЗМ набагато лояльніші до використання цього ідіому: 52,7 % вважають, що не варто використовувати змішану мову публічно, 48,2 % — що можна; у групі, що рідко використовує УРЗМ, відповідні показники становлять 63,5 і 36,5 % (див. табл. 8).

Таблиця 8

Публічне використання змішаної мови			
Запитання	Відповідь	УРЗМ, n=601 %	не-УРЗМ, n=616 %
	ТАК	23,1	39,1
Чи варто використовувати змішану мову публічно?	так	28,6	24,4
	ні	26,1	19,6
	НІ	22,1	16,9

Дещо по-іншому респонденти ставляться до використання УРЗМ у творчості популярних артистів. Коли йдеться про суржик у популярній культурі, часто насамперед згадують відомий дует коміків — Штепселя й Тарапуньку

(Ю. Березін і Ю. Тимошенко, 1940–80 рр.)¹⁸. Із сучасніших можна згадати комік-дует «Кролики» (В. Данилець і В. Моїсеєнко, з 1987 р.), «Шоу довгоносиків» (В. Андрієнко, В. Опалев, Т. Яценко, 1996–1999), «СВ-шоу» (А. Данилко (Верка Сердючка), 1997–2002)¹⁹, скетчками «Файна Юкрайна» (А. Молочний, С. Притула, 2008–2010), «Українці Афігенні» (з 2009 р.), «Віталька» (Гарік Бірча, з 2012 р.), де всі або деякі персонажі використовують суржик. Також популярні в інтернеті українські блогери, які пишуть змішаною мовою, наприклад, Тетяна Комлик (www.facebook.com/tatusjaBo, 62 тис. передплатників), Іван Довганіч (www.facebook.com/svyryd.opanasovych, 75 тис.), Віталій Чепинога (www.facebook.com/vitalii.chepynoga, 113 тис. — дані на 15.01.2018 р.). Усі ці телепродукти, а також блоги мають гумористичний або, як мінімум, іронічний складник, навіть якщо йдеться про достатньо серйозні речі (у крайніх, найсерйозніших випадках використовують літературну українську мову, якою учасники / автори зазвичай добре володіють).

Використання народної мови для отримання комічного ефекту, звичайно ж, не є унікальною особливістю суржику: так її використовують у всій Європі ще з часів середньовічних театрів і до сучасних телешоу. Більше того, українську мову, як відомо, ще в першій половині XIX ст. багато хто розглядав виключно як елемент гумористичної культури, і в 1833 р. письменник-сентименталіст Г. Квітка-Основ'яненко, боронячи право на «серйозну» літературу українською мовою, писав до видавця: «Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати» («Супліка до пана іздателя»).

На думку українських мовознавців, «освічену україномовну людину цей суржик дратує через той маргінальний мовний гумор, що постає як основний засіб плекання сміхової культури»²⁰. Але, незважаючи на це, УРЗМ у мові артистів, особливо гумористів, є звичним для більшості телеглядачів, на відміну від, наприклад, змішаного мовлення політиків, від яких усе-таки частіше очікують використання грамотної, правильної мови, звичайно української²¹. На запитання «Чи подобається Вам, коли деякі діячі культури (співачи, актори і т. д.) користуються змішаною мовою?» 22 з 54 учасників інтерв'ю, що вказали змішану мову як найбільш використовувану, відповіли ствердно, і ще 18 дали нейтральну відповідь (загалом зі 131 інтерв'ю, у яких було отримано відповідь на це запитання, відповідні показники становили 50 і 54). При цьому частіше про позитивне і нейтральне ставлення до УРЗМ говорили люди, що мають вищу і середню спеціальну освіту; ті, у кого освітній рівень був нижчим, частіше виявлялися пуристами в цьому питанні. Не останню роль тут відіграє стигматизація суржику: у суспільстві поширена думка, що суржик є мовою маргіналів, і респондентам часто соромно зізнатися у підтримці змішаної мови. При цьому аргументація на підтримку

¹⁸ Див., зокрема, аналіз їхньої творчості: *Масенко Л.* Знач. праця. — С. 88–94.

¹⁹ Див. докладний аналіз цієї програми: *Bracki A.* Surżyk. Historia i terażniejszość. — Gdańsk, 2009. — S. 213–220.

²⁰ *Ставицька Л., Труб В.* Знач. праця. — С. 110.

²¹ Про вибір мовних кодів у публічній сфері докладніше див.: *Brüggemann M.* Patriotism in deutiger sprachlicher Orientierung? Meinungen und Attitüden zum Surżyk und anderen Sprachen in der Ukraine, zur Sprachpolitik, das «Ukrainertum» und der Selbständigkeit der Ukraine (im Druck).

УРЗМ вельми різноманітна: «так зрозуміліше і для українців, і для росіян», «вони роблять це для сміху», «вони розмовляють, як ми всі».

Показово, що стосовно мовних переважень щодо ЗМІ респонденти — носії і неносії УРЗМ практично не відрізняються один від одного, коли йдеться про українську мову, але можна констатувати послідовну значну різницю (до 15 %) на користь російськомовних продуктів масової культури для носіїв УРЗМ (див. табл. 9).

Таблиця 9

Мовні вподобання щодо мас-медіа		УРЗМ, %	не-УРЗМ, %
Я завжди / часто дивлюся передачі по телебаченню:	українською	92,2	90,1
	російською	78,4	64,3
Я завжди / часто читаю книжки, газети або журнали:	українською	81,8	80,5
	російською	78,4	62,9
Я завжди / часто відвідую сайти в інтернеті:	українською	61,0	66,9
	російською	90,8	83,8

Цікаво також простежити відповіді на запитання про використання змішаної мови в літературі і про те, чи варто такі твори вивчати в школі. Здебільшого (75 інтерв'ю зі 130) респонденти висловилися проти використання змішаної мови в літературі, причому переважно дуже категорично. Допускають використання змішаної мови 25 респондентів, 30 ставляться до цього нейтрально. Головний аргумент пуристів: література — це еталонна мова, нею звичайно здобувають освіту, і тому писати змішаною мовою неприпустимо, а тим більше використовувати такі твори у шкільній програмі з літератури (проти цього висловилися 99 учасників інтерв'ю зі 129). При цьому респонденти, у тому числі й ті, що вважають можливим використання УРЗМ, практично не згадують про твори української літератури, де мовою героїв (причому не завжди негативних), а іноді й мовою автора є ті чи інші різновиди змішаної мови: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «За двома зайцями» М. Старицького, «Федько-халамидник» В. Винниченка, а також твори Г. Квітки-Основ'яненка, Остапа Вишні, С. Олійника, М. Куліша, О. Чорногуза, П. Глазового, Г. Тютюнника та ін. (інтерв'юери як підказки називали лише твори сучасних авторів — Б. Жолдака, М. Бриниха, О. Сидоренка (Фоззі)). Деякі з цих творів протягом багатьох десятиліть входять до шкільної програми з літератури, але цей факт коментує лише один з респондентів:

«І. ²²: А от деякі українські пісателі пишуть змішаною мовою, як Ви до цього відноситеся?»

Р.: Отлічно! Я лучше його понимаю.

І.: А чи можна і чи нужно писать на змішаному языку?

Р.: А як можно не писать на змішаному языку, если в нас народ змішаний <...>

²² І. — репліки інтерв'юера, Р. — репліки респондента.

І.: Чи нужно учить на уроках української літератури в школі твори, які написані змішаною мовою?

Р.: Да вони і учать там, цей, Котляревський, потом по-моєму, цей, ну як його, Остап Вишня, вони ж на русько-українськом писали. Вони на змішаній писали. І ми його вчили, і ми напам'ять їх учили, і воно нормально читається, на суржиком написано просто» (Харк., 37, ж, сер. спец.).

Аргументація пуристів іноді досить категорична: вони вважають, що література змішаною мовою ще більше забруднить, «зіпсує» українську мову, а також не дасть дітям можливості засвоїти правильні форми:

«Ну, тогда лучше вообще не писать, если они не могут на одном языке писать, смысл писать на двух языках одновременно — это глупо, некрасиво, и я не вижу в этом ничего хорошего, если ты пишешь на одном языке, в будущем дети будут читать, так на каком же языке он писал, на русском, нет, на украинском. Ну, это бред. Я не могу понять, зачем это» (Кроп., ч., 31, сер. заг.); «Не можна цього робити. Це для конкретного району він пише? Чи він для України? Він же ж не пише, допустім, конкретно для северного регіону, для Сумської області, потому що його тут будуть понімать. Потому що на Западній Україні його читать ніхто не буде, його в руки ніхто не буде цю книжку брать. <...> Недопустімо (вчити ці твори у школі. — *О. П.*), потому как це є урок української мови, а не урок суржика» (Сум., ч., 31, вища).

7. Висновки і перспективи. Можна з упевненістю стверджувати, що носії УРЗМ порівняно з іншими жителями Центральної України не є «етно-маргіналами», що не вкорінені в жодній з культур: їхні оцінки щодо відмінності української культури від інших культур, а також набір їхніх культурних стереотипів збігаються з даними, що були отримані від респондентів, які використовують переважно «чисті» мови. Люди, що використовують змішаний ідіом, також нічим не вирізняються в плані освіти чи соціального становища, яке вони займають, тобто думка про суржикомовних українців як про малограмотних і неуспішних теж не знаходить підтвердження.

Як показує дослідження, носії УРЗМ менше схильні вбачати загрозу для української культури у використанні російської та змішаної мов, і хоча вони впевнені, що українська мова є чинником збереження української культури, але також меншою мірою, ніж решта респондентів. Як і всі жителі регіону, носії УРЗМ дотримуються думки, що «справжні» українці як прототипна категорія обов'язково повинні розмовляти українською мовою, але при цьому цілком можливо бути українцем, не говорячи по-українському.

Те, яка мова є найуживанішою для мовця, не пов'язано безпосередньо з його релігійними переконаннями. Досить істотна відмінність між носіями і неносіями змішаного ідіому виявлена тільки в плані належності до Української православної церкви Київського патріархату (тут більше носіїв «чистих» ідіомів) та у визначенні себе як «просто православного» (тут лідирують носії УРЗМ). У будь-якому разі респонденти часто сприймають церкву як частину української культури, незалежно від мови богослужінь і власних мовних уподобань.

До змішаної мови як елемента популярної культури (передусім гумористичної) більшість опитаних ставиться досить лояльно, причому носії УРЗМ

більше схильні підтримувати змішану мову в публічному просторі. Стосовно ж мови перегляду телепрограм, відвідування сторінок в інтернеті й читання книжок, газет і журналів, то тут було виявлено цікаву закономірність: україномовні продукти обирає приблизно рівна кількість носіїв і неносіїв УРЗМ, але російську носії УРЗМ обирають частіше. Наскільки саме використання російської мови в популярній культурі впливає на використання мов або ж визначає використання змішаного ідіому, необхідно досліджувати окремо.

Загалом можна констатувати, що жителі Центральної України є достатньою мірою пуристами в мовних питаннях на користь української мови — там, де йдеться про публічну сферу (але при цьому залишають за змішаною мовою право на існування як засобу повсякденного спілкування), — і переконаними прибічниками української культури, хоча досить часто це лише теоретичні переконання, що не підтверджуються ні їхньою власною мовною практикою, ні активною участю в культурному житті.

(Ольденбург, Німеччина)

O. M. PALINSKA

«UKRAINIANNES» VS. «SURZHYK»: UKRAINIAN CULTURE IN THE PERCEPTION OF UKRAINIAN-RUSSIAN MIXED-LANGUAGE SPEAKERS

This paper deals with the relationship between language codes and cultural attitudes in the Central Ukraine with people regularly practicing Ukrainian-Russian mixed speech (URMS). It is shown that URMS-speakers in comparison to other inhabitants of central Ukraine are by no means ethnomarginals, not rooted in any of the cultures: Ukrainian or Russian. Their opinions on the difference of the Ukrainian culture from others, especially from the Russian one, as well as a set of cultural stereotypes coincide with the data of respondents which use mainly «pure» Ukrainian language. In addition, people who use mixed idioms do by and large not differ in their education or social status. URMS-speakers are less inclined to see a threat to Ukrainian culture in the usage of Russian and the mixed code, although they believe that the Ukrainian language is crucial for Ukrainian culture, though to a somewhat lesser extent than other respondents. Like all the inhabitants of the region, URMS-speakers have the opinion that «true» Ukrainians should speak Ukrainian, nevertheless they judge it fairly possible to be Ukrainian and not to speak Ukrainian. The choice of the preferred or primarily used linguistic code is not related to religious beliefs of speakers. Respondents using or not using URMS equally often consider the orthodox church to be a part of Ukrainian culture. The majority of all respondents do not object to the mixed speech as an element of (especially comic) popular culture. In public space, however, first of all in the linguistic behavior of politicians, URMS tends to be seen negatively, though URMS-speakers are more inclined to accept URMS even here. When it comes to the language on TV, on pages in the Internet and in books, newspapers and magazines, no difference of preference with speakers and non-speakers of the URMS can be stated for Ukrainian. URMS-speakers, however are more inclined than non-URMS-speakers to consume media in Russian, which means that the former are more open towards Russian media than the latter. The majority of the inhabitants of Central Ukraine (URMS-speakers or not) are clearly in favor of the use of Ukrainian in public space and strong supporters of Ukrainian culture, although quite often this is not supported by their own linguistic practice or an active participation in cultural life.

Keywords: Ukrainian-Russian mixed speech, «surzhyk», Ukrainian culture, cultural attitudes.